

Marek Sygulski

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Płocku

Płatnicy składki szkolnej, ludność, areal i zabudowa w gminie Mroga Dolna powiatu brzezińskiego w latach 1819-1898

W dotychczasowej literaturze dotyczącej Brzezin i powiatu brzezińskiego badacze skupiali swą uwagę na różnych aspektach historii tego regionu. Większość z nich opisywała samo miasto – jako siedzibę powiatu, lub gminę miejską Brzeziny. Informacje na temat brzezińskiego, zawierają również niektóre opracowania poświęcone regionowi rawskiemu. Do ważniejszych można zaliczyć prace: Edwarda Arnekera o systemie nakładowym w krawiectwie brzezińskim, Zygmunta Matuszewskiego o powiecie rawsko-mazowieckim, Czesławy Ohryzko-Włodarskiej o próbach osadnictwa przemysłowego i przemianach na wsi powiatu brzezińskiego, Bohdana Baranowskiego i Stanisława Mariana Zajączkowskiego o powiecie rawskim do 1973 r., Eduarda Kneifela i Harry'ego Richtera o gminie wyznaniowej ewangelicko-augsburskiej w latach 1829-1945, Dominika Zaroszyca o właścicielach ziemskich, pracę zbiorową pod red. Kazimierza Badziaka o dziejach Brzezin do 1995 r. i Stanisława Mariana Zajączkowskiego o lokacjach¹.

Ze źródeł drukowanych w artykule wykorzystano opracowanie Aleksandra Połujańskiego, Teki i Źródła Dziejowe Adolfa Pawińskiego, Liber Beneficiorum Jana Łaskiego, Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego, Dziennik Praw Królestwa Polskiego, Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich oraz *Alfavitnyj spisok nasieliennych miest pietrokovskoj gubernii*. Wykorzystano akta rękopiśmienne z zasobu Archiwum Państwowego w Łodzi, zespoły: Komisarz Powiatu Brzezińskiego ds. Włościańskich, Łódzka Dyrekcja

¹ E. Arnekker, *System nakładowy w krawiectwie Brzezin*, „Rocznik Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie”, R. 2, z. 2, Warszawa 1925, s. 6-69; Z. Matuszewski, *Powiat rawsko-mazowiecki*, Rawa Mazowiecka 1929, s. 317; Cz. Ohryzko-Włodarska, *Nieudane próby osadnictwa przemysłowego w Brzezińskim*, „Przegląd Włókienniczy” 1962, R. 16, nr 10, s. 545-549; t a ż, *Przemiany na wsi Królestwa Polskiego w latach 1846-1870. Na przykładzie powiatu brzezińskiego*, Warszawa 1972, s. 365; B. Baranowski, S. M. Zajączkowski, *Powiat rawski. Zarys dziejów do końca 1973 roku*, Łódź 1975; E. Kneifel, H. Richter, *Die evangelisch-lutherische Gemeinde Brzeziny bei Lodz/Polen 1829-1945*, Vierkirchen-Schwabach 1983; D. Zaroszyca, *Wykaz właścicieli ziemskich dawnego województwa łódzkiego*, Warszawa 1991, s. 50; *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. K. Badziak, Łódź-Brzeziny 1997; S. M. Zajączkowski, *O lokacjach wsi na prawie niemieckim na terenie przedrozbiorowego powiatu brzezińskiego do końca XVI wieku*, cz. 1, „Rocznik Łódzki”, t. 44, 1997, s. 47-63; t e n ż e, *O lokacjach wsi na prawie niemieckim na terenie przedrozbiorowego powiatu brzezińskiego do końca XVI wieku*, cz. 2, „Rocznik Łódzki”, t. 45, 1998, s. 15-40.

Szkolna, Piotrkowski Gubernialny Urząd ds. Włościańskich, Rząd Gubernialny Piotrkowski Anteriora i Starostwo Powiatowe Łódzkie. Sięgnięto również do prasy.

Prowadząc kompleksowe badania guberni piotrkowskiej uwzględnić należy przekazy źródłowe odnoszące się do wszystkich ośmiu powiatów powołanych ustawą z 12 stycznia 1867 r. Jednym z nich był powiat brzeziński. W latach 1807-1815 czyli w okresie Księstwa Warszawskiego powiat ten z siedzibą w Strykowie wchodził w skład departamentu warszawskiego².

W okresie 1816-1842 powiat brzeziński istniał, ale przestał być jednostką administracyjną. Spełniał tylko funkcję użytkową przy podziale na okręgi wyborcze, przy podziale sądowym i jako punkt zborny dla sejmików. Wchodził wówczas wraz z powiatem rawskim w skład obwodu rawskiego województwa mazowieckiego³.

Dekretem z 7 marca 1837 r. województwa zostały przemianowane na gubernie, a 11 października 1842 r. komisarze oddelegowani w obwodach na naczelników powiatów z jednoczesnym przemianowaniem obwodów na powiaty, a dotychczasowych powiatów (w tym brzezińskiego) na okręgi. Tak więc w latach 1842-1866 powiatu brzezińskiego nie było a jego teren stanowił część powiatu rawskiego, dzielącego się na dwa okręgi sądowe: brzeziński i rawski⁴.

Ustawa z 31 grudnia 1866 r. dzieliła dotychczasowy powiat rawski na dwa nowe, tj. rawski i brzeziński. Nowo utworzone jednostki terytorialne nie odpowiadały dokładnie poprzednim okręgom sądowym. Reaktywowany powiat brzeziński w porównaniu z poprzednim okręgiem sądowym został zmniejszony o 72 wsie oraz 11 osad leśnych i młynarskich, które przeszły do nowego powiatu rawskiego. Jednocześnie do powiatu brzezińskiego dołączono 27 wsi z dawnych powiatów łęczyckiego i piotrkowskiego i w ten sposób w jego składzie znalazło się 360 jednostek posiadających odrębną nazwę własną⁵.

² Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego, t. 1, s. 26-27; N. Grossman, Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego, Warszawa 1925, s. 90-91; M. Bandurka, Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX w., Łódź 1995, s. 7, 12-13.

³ S. Kutrzeba, Historia ustroju Polski w zarysie, t. 3 – po rozbiorach, Lwów 1917, s. 128; M. Bandurka, op. cit., s. 17.

⁴ Dziennik Praw Królestwa Polskiego (dalej: DPKP), t. 20, s. 413-417; tamże, t. 30, s. 281-285; W. Trzebiński, A. Borkiewicz, Podziały administracyjne Królestwa Polskiego, 1815-1918 r., (Zarys historyczny), „Dokumentacja geograficzna” 1956, z. 4; M. Bandurka, op. cit., s. 29.

⁵ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Rząd Gubernialny Piotrkowski (dalej: RGP), Anteriora (dalej: Anter.) sygnatura (dalej: sygn.) 1620, karta (dalej: k.) 375-456; RGP, Wydział Administracyjny (dalej: WA) sygn. 16, passim; DPKP, t. 66, s. 189, 285. Czesława Ohryzko-Włodarska, która obliczenia swoje opierała na podstawie tabel likwidacyjnych i nadawczych podawała, że w skład powiatu brzezińskiego weszły 293 wsie. Cz. Ohryzko-

Większość użytków rolnych w powiecie brzezińskim stanowiły grunty słabo urodzajne nadające się głównie pod uprawę żyta i ziemniaków. Znajdowały się tu duże kompleksy lasów prawie wyłącznie rządowych lub przez rząd administrowanych, natomiast lasy prywatne były w znacznej mierze rozdrobnione.

W latach 1820-1853 łączny obszar lasów na tym terenie zmniejszył się z 647 do 394,5 km², zatem o 39,03% a więc o blisko dwie piąte. Jeśli w 1820 r. stanowiły one 40% ówczesnego powiatu brzezińskiego, to w 1853 r. już odpowiednio tylko 28% powierzchni okręgu sądowego⁶.

W wyniku reformy administracyjnej wprowadzonej ustawą z 31 grudnia 1866 r. odeszło ze składu nowo powołanego powiatu brzezińskiego do powiatu rawskiego 1801 mórg z lasów prywatnych i 9293 z rządowych, czyli łącznie 11094 mórg⁷.

Badanie niniejsze obejmuje obszar gminy Mroga Dolna w latach 1819-1898. W ostatnim roku tego okresu w gminie znajdowały się: kościół parafialny we wsi Kołacinku pod wezwaniem Wszystkich Świętych; dwie szkoły elementarne – jedna w wsi Przecławiu, druga we wsi Kołacinku; dwa sklepy spożywcze – jeden we wsi Józefów, drugi we wsi Kołacin; trzy młyny wodne – po jednym we wsi Kołacinie, folwarku Koziółkach i osadzie młyńskiej Pradze oraz jeden młyn parowy w folwarku Rogowie⁸.

Zanim przejdziemy do analizy matematycznej odnoszącej się do badanego zagadnienia, zapoznajmy się pokrótce z zarysem historycznym dotyczącym zbioru miejscowości związanych z wspieraniem finansowym wiejskiej szkoły elementarnej katolickiej w Kołacinku. Należy zaznaczyć, że dobór miejscowości do analizy zawiera się w trzech zbiorach. Do pierwszego należy zaliczyć te wsie,

Włodarska, Przemiany na wsi Królestwa Polskiego w latach 1846-1870. Na przykładzie powiatu brzezińskiego, Warszawa 1972, s. 19. Z zachowanego przekazu źródłowego można stwierdzić, że w nowo powstałym powiecie brzezińskim znajdowało się wśród miejsc posiadających nazwę własną: 100 kolonii (27,78% miejsc nazwanych), 96 wsi (26,67%), 65 wsi i folwarków (18,06%), 29 osad (8,06%), 24 folwarki (6,67%), 12 młynów (3,33%), 11 leśnych osad (3,05%), 7 miast (1,94%), 6 kolonii i folwarków (1,67%), po dwie nazwy: karczma, smolarnia, stacja kolejowa, własność prywatna (łącznie 2,22%) i po jednej: osada karczenna i osada młyńska (łącznie 0,55%). Ohryzko-Włodarska pod wieś podciągnęła więc: 100 kolonii, 96 wsi, 65 wsi z pozycji wieś i folwark, 29 osad i 6 kolonii z pozycji kolonia i folwark, łącznie 296 i podając ich liczbę jako 293 w zasadzie zmieściła się w granicach błędu statystycznego.

⁶ A. Połujański, *Opisanie lasów Królestwa Polskiego i guberni zachodnich cesarstwa rosyjskiego pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym*, t. 1, Warszawa 1854, s. 76, 78, 130 i nast.; Cz. Ohryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. 20-21.

⁷ Z prywatnych odeszły ze składu powiatu lasy należące do dóbr: Krosnowa, Łochówek, Rękawiec i Węgrzynowice, z rządowych – strażę Brenica i Żelechlin z leśnictwa Lubochnia. A. Połujański, *op. cit.*, t. 1, s. 62 i tablice A i B; Cz. Ohryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. 21.

⁸ Alfavitnyj spisok nasielennykh miest pietrovskoj gubernii sostavliennyj w 1899-1900 godach, Pietrovsk 1900, *passim*.

kolonie, folwarki i osady, które do 1859 r., czyli do wprowadzenia administracyjnego podziału na gminy, wchodziły w skład parafii kołacińskiej. Przypomnijmy, że przed 1859 r. istniały gminy jako takie, ale były one tożsame z dobrami ziemskimi. Granicę każdej z nich wytyczała wtedy granica danych dóbr, których dziedzic, lub dzierżawca (posesor dzierżawny) pełnił funkcję wójta i przewodniczył sądowi gminnemu. Po 1859 r. funkcja wójta gminy została odłączona od posiadacza dominium, a granica gminy przekroczyła granicę pojedynczych dóbr. Po tym też okresie jak świadczy poniższa sprawa z końca 1867 r. dziedzic jako taki, mógł już być pociągany do odpowiedzialności przed sądem gminnym któremu do niedawna przewodniczył i mógł przed nim sprawę przegrać, a więc boleśnie przekonać się na własnej skórze, o zmianie realiów obyczajowych wywołanych przeprowadzeniem przez carat uwłaszczenia włościan w Królestwie Polskim.

Z początkiem grudnia 1867 r. do sądu gminnego gminy Mrogi Dolnej wystąpił z powództwem cywilnym owczarz Józef Janiszewski pozywając dziedzica dóbr Kotulina Teodora Dobieckiego o nieprawne wydalenie ze służby i nie wypłacenie należnego wynagrodzenia. Powód domagał się również wydania zaległych ordynarii i zwrotu zawłaszczonych przez dziedzica kartofli. W wyroku wydanym 4 grudnia 1867 r. sąd uznał powództwo Janiszewskiego i skazał dziedzica na zaspokojenie roszczeń. Dobiecki miał wypłacić owczarzowi umówione kwartalne wynagrodzenie w wysokości 6,75 rs., ekwiwalent za drewno – 0,75 rs. i za jedną ćwiartkę owsa 0,6 rs. Miał mu też: „[...] wykopane kartofle w oddzielnym schowaniu będące wydać, oraz dopóki Janiszewski nie wynajdzie sobie nowych obowiązków, dać temuż pomieszkanie [...]”⁹. Sąd Gminny orzekał w tej sprawie w pełnym składzie trzyosobowym, pod przewodnictwem wójta Gniotka z udziałem ławników Aleksandra Lenkiewicza i Grzegorza Pabiniaka.

Przed posiedzeniem sądu wójt dwukrotnie ustnie powiadał dziedzica o terminie i konieczności stawienia się, lecz ten ostatni oświadczył, że: „[...] sprawa w moim mowie będąca sądzona być może bez jego obecności na zasadzie kontraktu w ręku Janiszewskiego znajdującego się, albowiem mając pilny interes do Warszawy zmuszony był na parę dni przed sądem sprawy wyjechać, a zwłoka osądzenia onej, żadna być nie mogła, albowiem W. Naczelnik Powiatu polecił natychmiastowe załatwienie takowej [...]”¹⁰. Dobiecki ociągał się ze zwrotem należności. Dlatego wójt Gniotek 13 grudnia 1867 r. ponaglał go do zaspokojenia roszczeń orzeczonych wyrokiem, grożąc konsekwencjami egzekucji w przypadku dalszego zwlekania¹¹.

Drugi zbiór miejscowości mieści w sobie te, które w całym XIX w. wspierały finansowo działalność szkoły w Kołacinku. Placówka ta uruchomiana

⁹ APŁ, Komisarz Powiatu Brzezińskiego ds. Włościańskich, sygn. 141, k. 10.

¹⁰ Tamże, k. 11 i 14.

¹¹ Tamże, k. 9.

w 1819 r. grupowała młodzież z kilku sąsiednich gmin i dlatego w zbiorze tym spotkamy wsie i kolonie położone poza terenem analizowanej gminy.

Do trzeciego zbioru zaliczały się wyłącznie miejscowości z obszaru gminy Mroga Dolna. W toku analizy wystąpią miejscowości, wszystkie będące własnością prywatną okolicznej szlachty, których krótki zarys historyczny w układzie alfabetycznym przedstawia się następująco.

Bielanki

Pierwsze zachowane wzmianki o tej miejscowości pochodzą z Ksiąg Łęczyckich, w których pod 1394 r. występują *Nicolaus et Martinus de Bylanouo*¹². W 1400 r. wspomniany w nich jest *Przeczslai de Bilanowo*¹³. W XVI w. występuje już *Bylanowo* – villa, w parafii brzezińskiej, dekanacie szczawińskim, archidiecezji łęczyckiej¹⁴. W 1576 r. w źródłach pojawia się nazwa *Bilianovo* jako własność szlachecka, w tejże parafii, województwie łęczyckim¹⁵. W XIX w. utrwała się już nazwa *Bielanki*¹⁶.

W 1829 r. wieś posiadała 13 domów i 89 mieszkańców i należała do parafii Skoszewy. W 1899 r. obok wsi funkcjonowała również osada Bielanki Nowiny. Wieś miała wtedy 10 domów, 91 mieszkańców i 171 mórg areału. W osadzie były dwa domy i 6 mieszkańców, którzy posiadali 124 morgi. Oba siedliska należały do parafii w Kołacinku¹⁷. W 1814 r. w dobrach założono kolonię składającą się z 10 gospodarstw posiadających łącznie 142,5 morgi gruntu. W 1846 r. płaciły one po

¹² Teki A. Pawińskiego, t. 3, *Księgi Sądowe Łęczyckie od 1385 do 1419*, cz. 1, Warszawa 1897, poz. 3432.

¹³ Teki A. Pawińskiego, t. 4, *Księgi Sądowe Łęczyckie od 1385 do 1419*, cz. 2, Warszawa 1897, poz. 2248.

¹⁴ Jana Łaskiego Arcybiskupa Gnieźnieńskiego, Prymasa, Legata urodzonego Liber Beneficiorum Archidiecezji Gnieźnieńskiej z poręki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego podług kodeksów rękopiśmiennych Archiwum Gnieźnieńskiego i Kaliskiego (dalej: J. Łaski, *Lib. Ben.*), t. 2, Gniezno 1881, s. 399-400.

¹⁵ *Źródła Dziejowe*, t. 13, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*. Wielkopolska, t. 2, Warszawa 1883, s. 93. Stanisław i Stanisław Marian Zajączkowski przywołując ten fakt z opracowania Pawińskiego podają błędnie nazwę miejscowości jako *Bilianowo*, pod nierozwiniętym odsyłaczem P. 93. Zob. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku, Część I (Abramowice – Mzurki)*, Łódź 1966, s. 14.

¹⁶ S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *Materiały do słownika...*, *Część I*, s. 14.

¹⁷ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, (dalej: *Sl. Geogr.*), t. 15/1, *Dopełnienia*, Warszawa 1900, s. 137.

54 kop. z morga czynszu rocznie, świadczyły 12 dni z włóki dodatkowej robocizny w ciągu roku i składały jako daninę 4 kapłony¹⁸.

Henryków

Do parafii Kołacinek należał również Henryków, w którym w 1827 r. było 8 domów i 60 mieszkańców. W okresie 1847-1863 wieś została uregulowana w ten sposób, że w miejsce 11 osad z arealem łącznym 84 morgi, powstało 11 osad z arealem 110 mórg 232 prętów², przy czym serwituty zostały odjęte¹⁹.

Jasień

O miejscowości tej przekazano jedynie, że w XIX w. znajdował się tu młyn należący do Księstwa Łowickiego²⁰. Jak wynika z Mapy Guberni Piotrkowskiej z 1900 r. leżała ona po prawej to jest wschodniej stronie rzeki Mrogi, w dół jej biegu czyli tuż na północny-wschód nad Mrogą Dolną. Nie wiadomo dlaczego w spisie alfabetycznym miejscowości guberni piotrkowskiej wydanym w 1900 r. nie została umieszczona. Natomiast są trzy inne miejscowości o tej nazwie, wszystkie położone w gminie Lubochnia powiatu rawskiego.

Józefów

W 1864 r. uwłaszczeniem w tej wsi objęto: w części należącej dotąd do Buzińskiego 9 gospodarzy z arealem 105 mórg 290 p², w części Grabińskiego 4 gospodarzy z arealem łącznym 60 mórg, w części Jasińskiego 7 zagród z arealem łącznym 32 morgi 39 p², w części Kurczewskiego 9 zagród z arealem 47 mórg, w części Linkiewicza 12 zagród z arealem 116 mórg 248 p², w części Litkego 7 gospodarzy z arealem 43 morgi 175 p² i w części Zawadzkiego 7 gospodarstw z arealem 25 mórg 225 p². Tak więc łącznie we wszystkich częściach Józefowa uwłaszczenie objęło 55 gospodarstw z łącznym arealem 431 mórg 77 prętów kwadratowych²¹. O kolonii Józefowie, wiadomo tylko, że w 1881 r. było tu 6 domów, 26 mieszkańców i 112 mórg arealu²².

Kobylin

W XIX w. Kobylin leżał przy drodze bitej z Strykowa do Jeżowa. Był w nim młyn wodny. W 1827 r. było tu 8 domów i 46 mieszkańców. W 1860 r. wieś została uregulowana w ten sposób, że w miejsce dotychczasowych sześciu gospodarstw z arealem łącznym 24 morgi 90 prętów² utworzono 6 gospodarstw

¹⁸ Cz. Ohryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. s. 286-287.

¹⁹ *Sl. Geogr.*, t. 3, Warszawa 1882, s. 59; Cz. Ohryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. s. 302-303.

²⁰ *Sl. Geogr.*, t. 3, Warszawa 1882, s. 468.

²¹ APL, Kpbds, sygn. 10, k. 61-72.

²² *Sl. Geogr.*, t. 3, Warszawa, 1882, s. 611.

z arealem łącznym 38 mórg 157 prętów²³, przy czym serwituty zostały zachowane.

W 1882 r. istniały wieś i folwark o tej nazwie. We wsi było 10 domów, 149 mieszkańców i 121 mórg gruntów, a w folwarku 4 domy, 6 mieszkańców i 462 morgi ziemi. W aktach kościelnych miejscowość występowała w formie *Cobyńo*. Z danych statystycznych Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego wynika, że w 1866 r. kompleks gospodarczy, w skład którego wchodził folwark Kobylin oraz wsie Kobylin, Stefanów i Bielanki miał powierzchnię 480 mórg, na którą składały się: grunty orne i ogrody – 145 mórg, łąki – 65 mórg, pastwiska – 60 mórg. las – 90 mórg, zagajniki – 30 mórg, oraz nieużytki i place 90 mórg. W 1882 r. wieś Kobylin miała 18 gospodarstw posiadających łącznie 88 morgów ziemi. Wieś Stefanów miała wtedy 24 gospodarstwa i 296 mórg, a Bielanki 10 gospodarstw i 171 mórg²³.

Kołacin

Kołacin w okresie objętym badaniem leżał przy drodze bitej z Brzezin na Łyszkowice do Łowicza. W 1827 r. były tu 33 domy i 238 mieszkańców. W 1882 r. wieś liczyła 21 domów, 409 mieszkańców i 531 mórg ziemi, a folwark 15 domów, 6 mieszkańców i 1217 mórg ziemi w tym 615 (50,53%) ornej. Osada młynarska Stara Piła należąca do dóbr Kołacin miała jeden dom, pięciu mieszkańców i 25 mórg ziemi. Zgodnie z danymi Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego z końca lat 60. XIX w. kompleks dóbr Kołacińskich, w skład którego oprócz folwarku wchodziły również wsie: Henryków, Syberia, Marianów Kołacki i Żabieniec miał powierzchnię 1294 mórg, w tym: gruntów orných i ogrodów 698 mórg, łąk – 66 mórg, pastwisk – 351 mórg, lasu – 117 mórg oraz nieużytków i placów – 62 morgi. Znajdowało się tu wtedy 7 budynków murowanych i 15 drewnianych. Wieś Kobylin miała 29 gospodarstw z arealem 481 mórg, Henryków – 11 gospodarstw i 130 mórg, Syberia – 14 gospodarstw i 167 mórg, Marianów – 21 gospodarstw i 261 mórg, Żabieniec – 4 gospodarstwa i 22 morgi²⁴.

Kołacinek

Jako własność książąt mazowieckich wieś Kołacinek wzmiankowana była w kronikach już w latach 1257 i 1334. Od XVI w. znajdowała się w rękach rodziny Plichtów herbu Półkozic. Była to rodzina czynna w życiu publicznym już w wiekach XIV i XV. Jeden z jej przedstawicieli był marszałkiem na dworze książąt mazowieckich, drugi, jako chorąży sochaczewski w 1422 r. był świadkiem przy podpisywaniu przez Władysława Jagiełłę przymierza z Krzyżakami.

²³ *Sl. Geogr.*, t. 4, Warszawa 1883, s. 215; Cz. Ohryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. s. 302-303.

²⁴ *Sl. Geogr.*, t. 4, Warszawa 1883, s. 269.

Na początku XVII w. karierę publiczną zrobił Walenty Plichta, syn Jana, podczaszego rawskiego i Barbary z Odrzywolskich. Należały do niego Kalisko, Kołacin i Wola Łokotowska. W 1618 r. był wojskim rawskim. W 1622 r. szlachta wybrała go na podkomorzego, a 26 kwietnia tegoż roku król formalnie zamianował go na ten urząd. Następnie W. Plichta jako poseł na sejm i kasztelan rawski na stałe reprezentował szlachtę rawską na sejmach i w Trybunale Koronnym. Miał dwie córki i jednego syna. Jedna z córek – Agnieszka, była kolejno żoną: kasztelana łęczyckiego Mikołaja Radziejewskiego, podkomorzego łęczyckiego Zygmunta Walewskiego i wojewody łęczyckiego Władysława Leszczyńskiego. Zmarła w 1674. Druga córka Elżbieta, poślubiła najpierw Trojanowskiego, następnie Jarzynę. Syn Maksymilian, dworzanin króla Karola Ferdynanda zmarł młodo w 1639 r. W tym samym roku w dniu 29 stycznia zmarł również Walenty Plichta²⁵. Inny członek rodziny, wojewoda Konstanty Plichta był regimentarzem Władysława IV Wazy na ziemiach pruskich i na Wołoszczyźnie. Przy pałacyku-dworze kołacińskim rósł jeden z największych w Polsce okazów drzewa katalapii rodem z Ameryki Południowej²⁶. Wieś i folwark Kołacinek określano niekiedy jako Kołaczynko. Znajdował się w nim nie istniejący już kościół parafialny należący do dekanatu brzezińskiego ufundowany przez ówczesnych właścicieli dóbr – książąt mazowieckich. Następny kościół pod wezwaniem Wszystkich Świętych wzniesli Plichtowie w 1673 r. Był on przebudowany w 1788 r.

W 1609 r. do parafii kołacińskiej należały wsie: Kołaczyn Wielki, Kołaczyn Mały, Koziełły, Kotulin, Kobylin i Zaczywilki. W 1827 r. we wsi było 29 domów i 199 mieszkańców.

W 1856 r. wieś została uregulowana w ten sposób, że w miejsce dotychczasowych 19 osad z arealem 475 mórg powstało 19 osad z arealem 323 morgi, przy czym serwituty zostały odjęte. W latach 60. XIX w. według danych Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego folwark Kołacinek obejmował powierzchnię 746 mórg, w tym gruntów ornych i ogrodów było 573 morgi, łąk – 39 mórg, pastwisk – 62 morgi, lasu – 54 morgi, nieużytków i placów – 18 mórg. Budynków murowanych było 5, a drewnianych 15. W tym samym czasie wieś Kołacinek miała 26 gospodarstw i 436 mórg gruntu. W 1882 r. wieś miała 21 domów, 316 mieszkańców i 436 mórg ziemi, folwark 6 domów, 4 mieszkańców i 808 mórg, w tym 463 morgi ornej, natomiast osada proboszcza jeden dom, dwóch mieszkańców i 8 mórg gruntu. Do parafii należało 2000 osób²⁷.

²⁵ J. Choińska-Mika, J. Dziegielewska, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 56, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1981, s. 738.

²⁶ B. Olszewski, *Wędrowki po regionie. Zimowa opowieść*, „Gazeta Łódzka”, 18 III 1994, s. 4.

²⁷ *Sl. Geogr.*, t. 4, Warszawa 1883, s. 269; Cz. Ohryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. s. 302-303.

Kotulin

W 1827 r. we wsi Kotulin było 9 domów i 60 mieszkańców. W 1882 r. we wsi znajdowało się 5 domów i 80 mieszkańców, a w folwarku dwa domy i 10 mieszkańców. Do folwarku należało 647 mórg ziemi, w tym: gruntów ornych i ogrodów – 487 mórg, łąk – 5 mórg, pastwisk – 6 mórg, lasu – 138 mórg oraz nieużytków i placów – 11 mórg. Prowadzono gospodarstwo 4-polowe. Wieś Kotulin liczyła 9 gospodarstw i 75 mórg gruntu²⁸.

Koziółki

W skład dóbr Koziółki należących do parafii Kołacinek wchodziły wieś, folwark i osada młyńska położona u zbiegu rzek Judki i Mrogi. W 1827 r. było tu 17 domów i 143 mieszkańców. W latach 1847-1863 wieś Koziółki została uregulowana, a serwituty włościanom odjęte.

W 1882 r. wieś liczyła 9 domów, 120 mieszkańców i 120 mórg powierzchni gruntów, folwark dwa domy 14 mieszkańców i 600 mórg, zaś osada młyńska zaledwie jeden dom, 7 mieszkańców i 22 morgi²⁹.

Marianów Kołacki

Marianów Kołacki jako kolonia w dobrach kołacińskich został założony już w 1799 r.

W 1827 r. we wsi tej należącej do parafii i dóbr Kołacinek było 20 domów i 128 mieszkańców. W 1846 r. do kolonii należało 20 gospodarstw posiadających 234 mórg 150 prętów² areału. Czynsz roczny wynosił 62 kop. z morgi. Koloniści świadczyli na rzecz dworu 10 dni dodatkowej robocizny z włóki w ciągu roku i składali daninę 4 kapłony³⁰. W 1884 r. kolonia liczyła 20 domów, 115 mieszkańców i 261 mórg powierzchni, natomiast odrębna osada prywatna o tej samej nazwie – jeden dom, pięciu mieszkańców i siedem mórg³¹.

Marianów Rogowski

Marianów Rogowski jako kolonia został założony w 1817 r. Należał do parafii w Jeżowie. W 1827 r. było tu 30 domów i 140 mieszkańców, a w 1846 r. 25 gospodarstw posiadających łącznie 100 mórg ziemi³². W 1884 r. liczba domów wzrosła do 32, mieszkańców do 304, zaś gruntu do 164 mórg³³.

²⁸ *Sl. Geogr.*, t. 4, Warszawa 1883, s. 500.

²⁹ Tamże, s. 555; Cz. Ohryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. 302-303.

³⁰ Cz. Ohryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. 288-289.

³¹ *Sl. Geogr.*, t. 6, Warszawa 1885, s. 150.

³² Cz. Ohryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. 288-289.

³³ *Sl. Geogr.*, t. 6, Warszawa 1885, s. 150.

Michałów

Podobnie jak Marianów Rogowski również ta wieś należała do parafii jeżowskiej. W roku 1884 we wsi znajdowało się 5 domów, 52 mieszkańców i 98 mórg gruntu, zaś w folwarku jeden dom, czterech mieszkańców i 180 mórg gruntu³⁴.

Mroga Dolna

Swą nazwę wieś i folwark zawdzięczały, jak sądzono, temu, że były położone w dolinie nad rzeką. W 1521 r., jak zaświadcza protokół wizytacji kościoła brzezińskiego dziesięcinę snopową składano z gruntów folwarcznych kościołowi w Brzezinach, a z gruntów wiejskich kolegiacie łowickiej. Od 1817 r. wnoszono już dziesięcinę pieniężną po 20 złp rocznie do kościoła w Kołacinku³⁵.

W XVI w. należała do rodziny Krosnowskich. W 1594 r. bracia Kacper i Florian Krosnowscy podzielili dobra między siebie. Kolejnymi właścicielami byli Wolińscy, następnie w drodze sukcesji przeszła w posiadanie Hipolita Pierzchały-Przeddzieckiego, podczaszego gostyńskiego. Jego syn, Jan Przeddziecki miecznik bielski w 1775 r. zastawił Mrogę Dolną i część gruntów w Mrodze Górnej na 3 lata komornikowi granicznemu rawskiemu Aleksandrowi z Mirca Mireckiemu za 16 tys. złp. Zgodnie z miejscowymi podaniami na polach Mrogi Dolnej miała być w XVII w. stoczona bitwa między wojskami polskimi i szwedzkimi, czego dowodem miały być znajdowane często na okolicznych wzgórzach elementy uzbrojenia: kule, hełmy i miecze oraz monety. Trudno powiedzieć, czy na terenie tym znajdują się pozostałości archeologiczne takie jak wczesnośredniowieczne grodzisko stożkowate w dolinie rzeki Mrogi w ościennej gminie Dmosin³⁶.

W 1782 r. po śmierci Jana Przeddzieckiego dobra Mroga Dolna przeszły drogą sukcesji na jego syna Tadeusza. Tenże, w 1796 r. sprzedał je wraz z częścią w Mrodze Górnej i wsiami Kołacin, Stara Wieś i Kobylin za 218 tys. złp Stefanowi Dobieckiemu. Od tego ostatniego zaś samą tylko wieś Mrogę Dolną w 1804 r. nabył Piotr Grabiński za 59 tys. złp. Następcą Piotra był Adam, a od 1873 r. Zygmunt Grabiński. W 1802 r. Helena z Pokrzywnickich Gomolińska na rzecz kościoła parafialnego w Krośniewicach leżącego wtedy w Regencji Pruskiej Kaliskiej zapisała na papierach wartościowych 5% od sumy 2500 złp lokowanej na wsi Mroga Dolna³⁷. W 1827 r. w wsi tej było 15 domów i 128 mieszkańców, w 1864 r. znajdowało się tu 6 dworskich i 12 wiejskich budynków oraz 238 mieszkańców. W 1883 r. cztery dworskie i 16 wiejskich budynków zasie-

³⁴ Tamże, s. 300.

³⁵ Tamże, s. 766.

³⁶ J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, „Acta Archeologica Universitatis Lodzensis 2”, Łódź 1953, s. 17, 91-92.

³⁷ APL, RGP Anter., sygn. 2781a, k. 705-711.

dlalo 277 mieszkańców, w tym 268 katolików i 9 żydów. Spośród nich tylko pięciu umiało czytać i pisać. Wieś podlegała sądowi gminnemu II okręgu z siedzibą w Woli Cyrusowej.

Folwark Mroga Dolna z częścią gruntów w Mrodze Górnej obejmował ogółem 393 morgi, w tym: 359,5 mórg gruntu ornego, 14,5 morgi łąk, 15 mórg zagajników, i 4 morgi ogrodów. Wieś Mroga Dolna obejmowała ogółem 196,5 morgi, w tym: 182 morgi gruntów ornych, 11 mórg łąk i 3,5 morgi nieużytków. Po prawej stronie wsi znajdowały się grunty gliniaste, po lewej szczyrk. W II poł. XIX w. wieś była siedzibą urzędu i wójta gminy noszącej tę samą nazwę. Ludność gminy liczyła wtedy 1861 mężczyzn i 1991 kobiet, w sumie 3852 osób³⁸.

Mroga Górna

W 1827 r. w Mrodze Górnej było 12 dymów i 100 mieszkańców, wyłącznie katolików, w 1864 r. 12 domów i 96 mieszkańców, w 1883 r. 15 domów i 100 mieszkańców, wśród nich dwóch kowali. W 1883 r. spośród mieszkańców tylko pięciu umiało czytać i pisać. Obszar wsi wynosił wtedy 276 mórg, w tym było 254 mórg gruntu ornego, 15 mórg łąk i 7 mórg nieużytków. Przeważała ziemia gliniasta. Działy gruntu w tej posiadłości często zmieniały właścicieli i w efekcie w II poł. XIX w. wieś składała się z 9 części szlacheckich, z których tylko jedna zwana Mostki lub Zawadczynna posiadała odrębną nazwę własną. Do 1864 r. do Mrogi Górnej należały grunty, z których potem powstała kolonia Józefów. Od kolonistów Józefowa każdy z posiadaczy działów szlacheckich Mrogi Górnej pobierał należny mu czynsz cząstkowy³⁹.

Olsza

W Olszy w 1864 r. uwłaszczenie objęło 20 gospodarstw na areale 137 mórg 158 prętów², były to zagrody małorolne⁴⁰. Miejscowość nie jest ujęta w *Słowniku Geograficznym*.

Praga

W 1887 r. w tej osadzie młyńskiej należącej do parafii Kołacinek w jednym domu zamieszkiwało 28 mieszkańców. Do osady należało 28 mórg ziemi dworskiej⁴¹.

³⁸ *Sl. Geogr.*, t. 6, Warszawa 1885, s. 766.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ APL, Kpbds, sygn. 10, k. 39-42.

⁴¹ *Sl. Geogr.*, t. 9, Warszawa 1888, s. 16.

Przeclaw

W Przeclawiu mieściła się jedna z dwóch znajdujących się w gminie Mroga Dolna szkół elementarnych. Wieś leżała przy traktcie do Rogowa. W XVI w. była własnością kościoła brzezińskiego. Około 1520 r. tylko połowa wsi, a więc trzy łany były obsadzone przez sześciu kmieci, którzy płacili po 20 groszy bez dwóch trojaków czynszu z półłanka i podobnie jak sołtys dziedziczny wykonywali pewne prace dla plebana. W 1827 r. było tu 21 domów i 150 mieszkańców. W 1887 r. natomiast 32 domy, 266 mieszkańców i 816 mórg gruntu. W osadzie karczemnej był jeden dom, 7 mieszkańców i 8 mórg ziemi dworskiej⁴².

Kuźnica Przeclawska

Wieś ta powstała po 1864 r. z rozdania bezrolnym poduchownego areálu spod osady kowalskiej we wsi Przeclawiu należącej do kościoła parafialnego w Brzezinach⁴³.

Rogów

Rogów należał do parafii w Jeżowie i znajdował się przy drodze z Brzezin do tej miejscowości. Na początku XVI w. dziesięciny z folwarku pobierał pleban w Jeżowie, natomiast z łanów kmiecyh pleban w Słupi, wsi arcybiskupiej. W 1827 r. było tu 30 domów i 217 mieszkańców. W 1862 r. wieś prywatna Rogów została uregulowana i oczynszowana w ten sposób, że z 13 osad pańszczyżnianych z łącznym arealem 276 mórg utworzono 14 osad wieczysto-czynszowych z łącznym arealem 286 mórg, przy czym dotąd przysługujące serwituty zostały zniesione⁴⁴. W 1879 r. do folwarku należało 1333 mórg, w tym: 898 mórg gruntów ornych i ogrodów, 89 mórg łąk, 28 mórg wód, 148 mórg lasu, 140 mórg zagajnika i 30 mórg nieużytków. Znajdowało się tu 13 budynków murowanych i 20 drewnianych. Stosowano płodozmian 13-półowy. Las nie był urządzony. W dobrach był staw o powierzchni 24 morgi, zatem stosunkowo duży. W 1887 r. we wsi znajdowało się 14 domów, 280 mieszkańców i 308 mórg gruntu, natomiast w folwarku 13 domów, 18 mieszkańców i 1193 morgi gruntu, młyn wodny i cegielnia. Stacja kolejowa tworzyła odrębną osadę obejmującą trzy domy i 35 morgów gruntu⁴⁵.

⁴² J. Łaski, *op. cit.*, s. 400; E. O. Kossmann, *Die deutschrechtliche Siedlung in Polen. Dargestellt am Lodzer Raum*, Leipzig [b.r.w.], s. 110 i 152; *Sl. Geogr.*, t. 9, Warszawa 1888, s. 128.

⁴³ APL, Piotrkowski Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich, sygn. 15, k. 41; K. Śreniowska, S. Śreniowski, *Materiały źródłowe do dziejów polskich walk narodowowyzwoleńczych*, t. 7, pod red. H. Jabłońskiego, *Materiały do dziejów uwłaszczenia w Królestwie Polskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 509.

⁴⁴ Cz. Ohryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. 304-305.

⁴⁵ J. Łaski, *op. cit.*, s. 335; *Sl. Geogr.*, t. 9, Warszawa 1888, s. 666.

Rozworzyn

W 1394 r. wymieniony został w przekazie *Jaszczo de Rozworzino*⁴⁶. W XVI w. występuje *Rosworzyn-villa*, zatem wieś, w parafii brzezińskiej, dekanacie szczawińskim, archidiecezji łęczyckiej⁴⁷. W 1579 r. już jako *Rozworzin* należy do parafii w Kołacinku w powiecie i województwie rawskim⁴⁸. Dziesięciny ze wsi szły dla katedry gnieźnieńskiej, a kołęda dla plebana w Brzezinach⁴⁹. W 1827 r. było tu 16 domów i 117 mieszkańców. W 1872 r. folwark Rozworzyn posiadał 436 mórg ziemi, w tym: gruntów ornych i ogrodów 394 morgi, łąk 15 mórg, pastwisk 4 morgi, i nieużytków 23 morgi. Budynków drewnianych było 10. Stosowano płodozmian 4-polowy. W 1887 r. we wsi Rozworzynie było 11 gospodarstw, 133 mieszkańców z łącznym arealem 240 mórg, w folwarku 3 domy i 4 mieszkańców⁵⁰.

Stefanów

Stefanów, jako kolonia należąca do dóbr Kobylin, został założony w 1800 r. W 1827 r. było tu 20 domów i 142 mieszkańców, a w 1846 r. 26 gospodarstw posiadających łącznie 256 mórg ziemi. Czynsz roczny wynosił 55 kop. z morgi. Gospodarstwa świadczyły w ciągu roku 10 dni z włóki dodatkowej robocizny i składały daninę 4 kapłony. W 1889 r. były tu 24 gospodarstwa posiadające 20 domów, zasiedlonych łącznie przez 179 mieszkańców, do których należało 296 mórg ziemi⁵¹.

Syberia

Syberia, jako kolonia należąca do dóbr Kołacińskich, została założona w 1828 r. Wieś ta wchodząca w skład dóbr Kołacin w 1827 r. miała 14 domów i 85 mieszkańców. W 1846 r. były tu tylko dwa gospodarstwa wieczysto-czynszowe posiadające łącznie 21 mórg ziemi, a obok nich w obrębie tej samej miejscowości funkcjonowało 10 gospodarstw pańszczyźnianych. Czynsz wieczysty był tu stosunkowo wysoki i wynosił 75 kop. z morgi rocznie. Każda z dwu osad czynszowych świadczyła po 22 dni piesze dodatkowej robocizny

⁴⁶ Teki A. Pawińskiego, t. 3, *op. cit.*, poz. 3195.

⁴⁷ J. Łaski, *op. cit.*, s. 399.

⁴⁸ *Źródła Dziejowe*, t. 16. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*. Mazowsze, t. 5, Warszawa 1892, s. 163; S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku. Część II (Nacki – Żywocin oraz Dodatek i Uzupełnienia)*, Łódź 1970, s. 234-235.

⁴⁹ J. Łaski, *op. cit.*, s. 400.

⁵⁰ *Sl. Geogr.*, t. 9, Warszawa 1888, s. 849.

⁵¹ *Sl. Geogr.*, t. 11, Warszawa 1890, s. 316; Cz. Ohryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. 288-289.

w ciągu roku. W 1889 r. było w kolonii 14 domów, 100 mieszkańców i 167 mórg, w folwarku jeden dom, 7 mieszkańców i 82 morgi, a w osadzie karczemnej jeden dom i pięciu mieszkańców⁵².

Żabieniec

Trudno powiedzieć, kiedy założono Żabieniec jako kolonię w dobrach kołańskich. Prawdopodobnie miało to miejsce pod koniec XVIII w. lub w pierwszym 30-leciu XIX w. W 1827 r. należał do parafii Mikołajewice i miał dwa domy i 17 mieszkańców, potem, to jest w II poł. XIX w. do parafii Kołacinek. W 1846 r. liczył 4 gospodarstwa z łącznym arealem 20 mórg. Czynsz wieczysty był bardzo wysoki i wynosił 90 kop. z morgi. Ponadto świadczone dodatkową robocizną na rzecz dworu w liczbie po pięć dni pieszych z gospodarstwa oraz składano daninę po dwa kapłony z ośmiu mórg. W 1894 r. były tu 4 domy i 37 mieszkańców. Areal wsi liczył tylko 21 mórg⁵³.

Do Towarzystwa Szkoły w Kołacinku należały w badanym okresie również miejscowości spoza terenu gminy Mroga Dolna, usytuowane w przyległych gminach, takie jak:

Kraszewek

Kraszewek nazywany też Kraszewem należał do gminy i parafii Dmosin. W 1827 r. w obu odrębnych miejscowościach noszących tę nazwę było 15 domów i 123 mieszkańców. W 1862 r. trzy gospodarstwa z łącznym arealem 48 mórg zostały oczynszowane, czynsz wynosił po 94 kop. z morgi, a włościanom przysługiwały serwituty. W 1882 r. wieś Kraszewek miała trzy domy, 79 mieszkańców i 15 mórg gruntów, folwark – 5 domów, 54 mieszkańców i 549 mórg, a osada folwarczna zwana Salomejką jeden dom, 7 mieszkańców i 90 mórg gruntu⁵⁴.

Mikuły

Miejscowość leżała przy drodze w części bitej, z Brzezin w kierunku na Łyszkowice do Łowicza. W 1884 r. folwark Mikuły litera A i B z wsiami Mikuły i Teresin obejmował powierzchnię 364 mórg, w tym: gruntu ornego i ogrodów – 307 mórg, lasu – 42 morgi, nieużytków i placów – 15 mórg, jeden budynek murowany i 11 drewnianych. Stosowano płodozmian 11-polowy. Sama wieś Mikuły miała 5 gospodarstw, a wieś Teresin zajmująca powierzchnię 257 mórg – 14 gospodarstw⁵⁵.

⁵² *Sl. Geogr.*, t. 11, Warszawa 1890, s. 732; Cz. Ohryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. 288-289.

⁵³ *Sl. Geogr.*, t. 14, Warszawa 1895, s. 712-713; Cz. Ohryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. 288-289.

⁵⁴ *Sl. Geogr.*, t. 4, Warszawa 1883, s. 648; Cz. Ohryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. 306-307.

⁵⁵ J. Łaski, *op. cit.*, s. 337, 509 i 549; *Sl. Geogr.*, t. 6, Warszawa 1885, s. 415.

Nadolna

Wieś Nadolna należała również do gminy i parafii Dmosin. W XVI w. był tu odrębny folwark przekazujący dziesięcinę probostwu w Dmosinie. Natomiast kmiecie z swych łąnów oddawali takową na rzecz arcybiskupstwa w Gnieźnie⁵⁶. W 1827 r. wieś liczyła 13 domów i 96 mieszkańców. W 1863 r. cztery gospodarstwa z tej wsi zostały oczynszowane na łącznym areale 60 mórg. Czyszn wieczysty wynosił 1 rb. z morgi, przy zachowaniu prawa do serwitutów⁵⁷.

W 1884 r. dobra Nadolna składały się z folwarków Nadolna i Kraszewo oraz wsi Kraszewka Nowego i kolonii Janów. Ogólna powierzchnia dóbr wynosiła 1072 morgi. Z tego na folwark Nadolna przypadało: 464 morgi gruntów ornych i ogrodów, na łąki – 5 mórg, pastwiska – 25 mórg, las – 246 mórg, oraz nieużytki i place – 15 mórg, łącznie 755 mórg. Folwark miał 4 budynki murowane i 13 drewnianych, stosowano płodozmian 10-polowy. W folwarku Kraszewo gruntów ornych i ogrodów było 253 morgi, łąk – 8 mórg, pastwisk – 18 mórg, lasu – 878 mórg, nieużytków i placów – jedna morga, łącznie 317 mórg. Folwark miał tylko 6 budynków drewnianych i wiatrak. We wsi Nadolna było 13 gospodarstw z 92 morgami gruntu łącznie, we wsi Kraszewku 5 gospodarstw z 51 morgami, w kolonii Janów 20 gospodarstw z 210 morgami gruntu⁵⁸.

Wola Cyrusowa

Sądzi się, że miejscowość ta powstała pod koniec XVI w., albowiem spisy poborowe ziemi rawskiej z 1579 r. nie podają jej nazwy. Leżała na terytorium gminy Dmosin, ale przyporządkowana była do parafii Kołacinek. W 1827 r. było tu 27 domów i 225 mieszkańców. W 1862 r. wieś prywatna pańszczyźniana Wola Cyrusowa została uregulowana i oczynszowana. Liczba gospodarstw sprzed i po regulacji nie uległa zmianie i nadal wynosiła 17, a łączny areal 510 mórg. Wprowadzono natomiast czynsz po 80 kop. z morgi i zniesiono dotychczas przysługujące włościanom serwituty. W 1886 r. folwark Wola Cyrusowa obejmował 777 mórg powierzchni, w tym 463 morgi gruntów ornych i ogrodów, 53 morgi łąk, 4 morgi pastwisk, 235 mórg lasu i 22 morgi nieużytków. W folwarku były trzy budynki murowane i 20 drewnianych. Stosowano płodozmian 12-polowy. Las był nieuporządkowany. W 1892 r. wieś miała 25 domów i 320 mieszkańców, folwark 7 domów i 40 mieszkańców⁵⁹.

⁵⁶ J. Łaski, *op. cit.*, s. 341.

⁵⁷ Cz. Ohryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. 306-307.

⁵⁸ *Sl. Geogr.*, t. 6, Warszawa 1885, s. 860.

⁵⁹ *Sl. Geogr.*, t. 13, Warszawa 1893, s. 780; Cz. Ohryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. 304-305.

Zacywilki

Na początku XVI w. wieś ta leżąca w powiecie skierniewickim, gminie Słupia, parafii Kołacinek dawała dziesięcinę z łąnów folwarcznych proboszczowi w Kołacinku, natomiast z łąnów kmiecych kanonii łączyskiej. W 1579 r. dziesięcinę od połowy łąnu płacili: Jan Zaciwilkowski, Albert i Mikołaj, natomiast Albrecht Plichta z działu Stanisława i Marcina – od jednego łąnu⁶⁰. W 1827 r. było tu 14 domów i 110 mieszkańców, a w 1894 r. 150 mieszkańców i 469 mórg powierzchni⁶¹.

Jak wspomniano powyżej, jednym ze zbiorów miejscowości analizowanych w niniejszym opracowaniu jest zbiór takich, które finansowały poprzez składki działalności placówki oświatowej w Kołacinku. Zapoznaje z nimi tabela nr 1. Zawiera ona listę wszystkich siedlisk, które w latach 1819-1893 a więc przez znaczną część XIX stulecia okresowo lub nieprzerwanie łożyły na naukę i posyłały swe dzieci do szkoły elementarnej.

Tabela 1

Wsie prywatne wchodzące w skład Towarzystwa Szkoły w Kołacinku w latach w latach 1819-1893

Lp	Miejscowość	Gmina	Lata					
			1819	1825	1836	1855	1866	1893
1	Bielanki	Mroga Dolna			1 ^a	1		
2	Henryków		1	1	1			
3	Janów	Dmosin	1	-	1			
4	Jasień	Mroga Dolna	1	1	1	1	1	1
5	Kamień	Dmosin	1		1			
6	Kobylin	Mroga Dolna	1	1	1	1	1	1
7	Kołacin		1	1	1	1	1	1
8	Kołacinek		1	1	1	1	1	1
9	Kotulin		1	-	1	1	1	1
10	Koziołki		1	1	1	1	1	1
11	Kraszew	Dmosin	1		1			
12	Kraszewek				1	1	1	1
13	Marianów	Mroga Dolna	1	1	1			
14	Mikuły	Łubianków ^b	1		1		1	
15	Nadolna	Dmosin	1		1	1	1	1

⁶⁰ *Źródła Dziejowe*, t. 16. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*. Mazowsze, t. 5, Warszawa 1892, s. 163.

⁶¹ *Sl. Geogr.*, t. 14, Warszawa 1895, s. 218.

Lp	Miejscowość	Gmina	Lata					
			1819	1825	1836	1855	1866	1893
16	Mroga Górna	Mroga Dolna				1		
17	Praga					1	1	
18	Stefanów		1	1	1	1	1	1
19	Syberia		-		1			
20	Wola Cyrusowa	Dmosin	1	1	1	1		
21	Zaczywilki	Słupia	1	1	1	1	1	1

a – oznacza, że w danym roku mieszkańcy tej miejscowości byli uwidocznieni na liście płatników składki szkolnej

b – w II połowie XIX w. był to teren gminy Niesułków

Źródło: APL, Łódzka Dyrekcja Szkolna (dalej: LDS), sygn. sygn.: 717; 719, 721; 722, passim.

Tabela 2

Płatnicy składki na szkołę elementarną w Kołacinku w 1819 r.

Lp	Miejscowość	Liczba płatników wnoszących po złp:					Udział %	Wpłata łączna złp	Udział %	Błędnie w źródle złp
		6	4	2,5	1,5	razem:				

1	Marianów	1	40	6	15	62	14,39	203,5	15,15	209,5
2	Kołacin	4	22	11	19	56	12,99	168,0	12,51	-
3	Wola Cyrusowa	2	22	4	23	51	11,83	144,5	10,76	-
4	Kołacinek	1	20	2	16	39	9,05	115,0	8,56	114,5
5	Kozielki	4	12	6	12	34	7,89	105,0	7,82	107,5
6	Nadolna	2	12	10	10	34	7,89	100,0	7,45	-
7	Kobylin	1	15	3	6	25	5,80	82,5	6,14	78,0
8	Zaczywilki	-	17	2	5	24	5,57	80,5	5,99	-
9	Stefanów	1	13	1	8	23	5,34	72,5	5,40	82,5
10	Kotulin	2	8	3	4	17	3,94	57,5	4,28	-
11	Janów	-	11	-		11	2,55	44,0	3,28	
12	Kamień	4		1	11	16	3,71	43,0	3,20	
13	Mikuły	1	5	1	5	12	2,78	36,0	2,68	
14	Jasień	2	4	-	3	9	2,09	32,5	2,42	
15	Henryków	-	7		1	8	1,86	29,5	2,20	
16	Kraszew	1	3	2	4	10	2,32	29,0	2,16	

Ogółem:	26	211	52	142	431	100,00	1343,0	100,00	1350,5 ^a
% liczby płatników	6,03	48,96	12,06	32,95	100,00				
Wkład finansowy złp	156	844	130	213	1343				
Udział %	11,62	62,84	9,68	15,86	100,00				

a – taką liczbę napisano w podsumowaniu w źródle, jeśli jednak zliczyć wszystkie składniki występujące w prze-

kazie to suma wychodzi 1356,5 złp

Źródło: APL, LDS 717, passim.

Właśnie w oparciu o tego rodzaju akta sporządzono poniższą tabelę nr 2. Zawiera ona spis wszystkich miejscowości należących do Towarzystwa Szkolnego w pierwszym roku działalności tej placówki. Podatek wnoszono wtedy a capito, czyli od głowy (osoby) w zależności od określonej przez Dozór Szkolny w porozumieniu z opiekunem stopy zamożności. Brano pod uwagę wielkość posiadanego gospodarstwa i inne możliwości zarobkowania. Jak widać istniały cztery klasy płatników.

Jak wynika z tabeli blisko dwie piąte całości składki (38,42%) wpłacały trzy największe wsie należące wówczas do Towarzystwa Szkoły w Kołacinku, tj. Marianów, Kołacin i Wola Cyrusowa. Każda z nich wносиła powyżej 10% składki ogółem. W przedziale miejscowości wnoszących od 5 do 10% (a łącznie 41,36%) znajdowało się sześć miejscowości, a pozostałe siedem miejscowości wpłacało 2 do 5% sumy składki, tj. łącznie 20,22%. Blisko połowa składki ogółem wpływała od płatników wnoszących po 4 złp, a blisko jedna trzecia od płacących najniższą składkę – 1,5 złp. Należy zwrócić uwagę na okoliczność, że w źródle znajdują się błędy arytmetyczne w podliczeniach. Warto też pamiętać, że prezentowana tabela ukazuje tylko nakłady na lokalną oświatę elementarną ponoszone przez osoby czynne zawodowo. Dlatego też kobiety nie pracujące zawodowo, dzieci, starcy alimentowani dożywotnio przez dzieci nie zostali w niej ujęci.

Kolejna tabela nr 3 ukazuje jak kształtowała się struktura zawodowa płatników składki na szkołę w Kołacinku, tj. czynnych zawodowo mieszkańców miejscowości przedstawionych w tabeli 2.

Jak wynika z tabeli 2 przekrój zawodowy był dość znaczny. Na górze drabiny zawodowej stał dziedzic, a na samym dole plasował się nauczyciel. Najliczniejszą grupę stanowili gospodarze – 43,85% ogółu badanej zbiorowości płatników, następnie parobcy – 11,60% i wyrobnicy – 7,66%. Gospodarze wnosili 56,44% łącznej składki, parobcy 5,58%, a wyrobnicy 3,69%, razem te trzy grupy zawodowe blisko dwie trzecie całego wolumenu składkowego. Zatem jest jasne, że to na barkach tych trzech grup spoczywał w owym czasie obowiązek finansowy utrzymywanie szkoły elementarnej w Kołacinku.

Tabela 3

Struktura zawodowa płatników składki na szkołę elementarną w Kołacinku w 1819 r.

Lp	Płatnicy składki szkolnej po zlp:							
	6		4		2,5		1,5	
	zawód*	liczba	zawód	liczba	zawód	liczba	zawód	liczba
1	dzieńdzic	7	gospodarz	188	karczmarz	11	parobek	50
2	posesor ^a	6	kolonista	11	komornik	11	wyrobnik	33
3	młynarz	5	owczarz	8	kowal	5	dziewka ^f	16
4	ekonom	4	gorzelany	3	gajowy	3	kopiarz ^g	16
5	arendarz	1	dziesiętnik ^e	1	stangret	3	pasterz ^h	11
6	dożywotnik ^b	1			kołodziej	2	fornal	7
7	gospodarz ^c	1			kucharz	2	czeladnik	6
8	pisarz ^d	1			służący	2	owczarek ⁱ	2
9					sukiennik	2	bakalarz ^j	1
10					szewc	2		
11					handlarz	1		
12					karbowy	1		
13					lokaj	1		
14					ogrodnik	1		
15					organista	1		
16					sitarz	1		
17					wapniarz	1		
18					włodarz	1		
19					zdun	1		
	Razem:	26		211		52		142

* lub wykonywane zajęcie (funkcja, profesja)

a – dzierżawca dóbr (posesor dzierżawny) najczęściej na okresy 3–6-letnie na mocy aktu notarialnego za określoną opłatą

b – trzymający dobra dożywotnio właściciel, lub osoba obdarowana na mocy testamentu (forma alimentacji), aktu notarialnego, bądź zapisu hipotecznego

c – chodzi o Krystiana Starka ze Stefanowa

d – chodzi o pisarza dominialnego (dworskiego)

e – był to zapewne jakiś urzędnik dominialny

f – służąca

g – albo kopankarz (kopacz)

h – wśród nich dwaj pasterze dworscy i dwaj gromadzcy

i – pomocnik owczarza

j – nauczyciel

Źródło: jak w tab. 2, passim.

Poprzednie tabele informowały o tym, jak kształtowały się warunki finansowe placówki oświatowej w Kołacinku w zależności od liczby płatników i ich struktury zawodowej na początku działania szkoły, czyli w 1819 r. Zwarty materiał archiwalny odnoszący się do szkoły elementarnej katolickiej w Kołacinku urywa się na roku 1893. Z uwagi na to, jak też biorąc pod uwagę rozmiary i cel niniejszego opracowania przyjrzyjmy się teraz, jak kształtowała się sytuacja

w zakresie wpływów finansowych na utrzymanie omawianej placówki pod koniec XIX w. W międzyczasie fiskus odszedł od formy ściągania podatku szkolnego *a capito*. Teraz za podstawę brano wyłącznie posiadany przez daną wieś, lub folwark, czy też kolonię areal i składkę wyliczano w zależności od ilości posiadanych mórg. W latach 1891-1893 kiedy to obowiązywały te same wysokości opłat obciążenie wynosiło 4 kop. od morgi. O wysokości podatku szkolnego płaconego przez właścicieli dóbr informuje tabela nr 4.

Tabela 4

Właściciele dóbr – płatnicy składki na szkołę w Kołacinku według stawki po 4 kop. z morgi w latach 1891-1893

Księga morgi w latach 1881-1888						
Lp	Nazwa dóbr	Nazwisko i imię właściciela	Posiadany areal		Wysokość składki – rb	Udział %
			morgi	pręty ²		
1	Nadolna	Dobrzański Edmund	954	-	38,16	21,62
2	Kołacin	Kochanowski Andrzej succ.	896		35,84	20,30
3	Kołacinek	Dobiecki Teodor	648		25,92	14,68
4	Kotulin	Dobiecki Józef	495		19,80	11,22
5	Kobylin	Myśliński Felician	493		19,72	11,17
6	Mikuły	Busse Johann	331		13,24	7,50
7	Koziołki	Blomberg Michał	351	150	14,06	13,51
8		Hurt Pinkus	97	150	3,90	
9		Klimczak Andrzej	30	-	1,20	
10		Klimczak Franciszek	30		1,20	
11		Karwacki Franciszek	30		1,20	
12		Bartczak Andrzej	30		1,20	
13		Pijanowski Ludwik	23		0,92 ^a	
14		Pasek Wincenty	4		0,16	
Razem:			4413	-	176,52	100,00

a – w źródle przy tej pozycji naliczona składka 0,96 rb., jak za 24 morgi

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 722, k. nlb.

Jak wynika z powyższej tabeli ponad jedną piątą wolumenu składki należnej od dziedziców wpłacał Edmund Dobrzański właściciel dóbr Nadolna w gminie ościennej Dmosin. Niewiele mniej wnosili sukcesorzy Andrzeja Kochanowskiego z dóbr Kołacin. Najmniej płacił niemiecki posiadacz dóbr Mikuły Johann Busse. Warto przypomnieć, o czym już była mowa przy zarysie historycznym miejscowości, że w Koziołkach występowało ośmiu posiadaczy częściowych, a wśród nich jeden Niemiec (Blomberg) i jeden Żyd (Hurt). Generalnie łączna wysokość składki wnoszonej wtedy przez dziedziców była relatywnie wysoka, co wiązało się z posiadaniem znacznych arealów w porównaniu z włościańskimi.

Na liście płatników widnieją po dwa nazwiska Dobiecki i Klimczak, co oznacza, że poprzednie większe arealy szlacheckie zostały podzielone między członków tej samej rodziny. I jakkolwiek teren ten akurat nie był objęty kolonizacją zewnętrzną niemiecką, to jednak jak widzimy wśród posiadaczy ziemskich

pojawily się dwie osoby reprezentujące tę narodowość. Trudno też stwierdzić, czy Pinkus Hurt nabył swą posiadłość w celu podjęcia w niej działań gospodarczych na stałe, czy tylko w celach spekulacyjnych.

Kiedy jeszcze nie w pełni zdawałem sobie sprawę z faktu zmiany podstawy naliczania składki szkolnej z formy *a capito* na formę z *morgi* dziwiłem się, że w przekazie źródłowym z pierwszej połowy XIX w. nie występują na listach obok nazwisk płatników arealy przez nich posiadane. Dane te zaczęto zamieszczać dopiero w drugiej połowie stulecia. Umożliwiają one dokonanie analizy struktury posiadania ziemi w każdej z miejscowości, w której mieszkańcy byli płatnikami podatku szkolnego. A ponieważ praktycznie rzecz biorąc w każdej wsi były dzieci, które należało posyłać do szkoły, to dla każdej takiej wsi, nawet z pominięciem akt statystycznych wytwarzanych przez miejscową kancelarię gminną, możliwe jest wspomniane badanie.

Tabela nr 5 przedstawia syntetyczny obraz struktury agrarnej miejscowości w omawianej gminie Mroga Dolna. Rezygnuję w tym miejscu z przedstawienia struktury agrarnej każdej z 10 ujętych w tabeli wsi, co jest możliwe w świetle posiadanych danych, ale wymagałoby zaprezentowania dodatkowych, kolejnych, bardzo analitycznych dziesięciu tabel. A to kłóciłoby się z zakładanymi rozmiarami niniejszego opracowania. Skupmy zatem uwagę na udziale poszczególnych miejscowości w opłacie składki szkolnej i na przeciętnej wielkości gospodarstw.

Tabela 5

Włościanie – płatnicy składki na szkołę w Kołacinku według stawki po 4 kop. z morgi w latach 1891-1893

Lp	Wieś	Liczba płatników	Wielkość arealu – morgi ^a	Udział %	Przeciętna wielkość go- spodarstwa morgi – pręty ²	Łączna wysokość składki – rb.
----	------	---------------------	--	----------	--	-------------------------------------

1	Kołacin	34	527	20,68	15 – 150	21,08
2	Kołacinek	26	434	17,03	16 – 208	17,36
3	Zacywilki	24	420	16,48	17 – 150	16,80
4	Jasień	24	360	14,13	15 – 000	14,40
5	Stefanów	22	306	12,01	13 – 275	12,24
6	Nadolna	10	142	5,57	14 – 060	5,68
7	Kobylin	9	111	4,36	12 – 082	4,44
8	Koziołki	7	100	3,93	14 – 086	4,00
9	Kraszewek	5	76	2,98	15 – 060	3,04
10	Kotulin	9	72	2,83	8 – 000	2,88

Razem:	170	2548	100,00	14 – 296	101,92
--------	-----	------	--------	----------	--------

a – chodzi o morgi nowopolskie z których każda miała 300 prętów², w przeliczeniu na współczesne jednostki miar powierzchni wynosi to:

morga = 5598,7 m² pręt² = 18,662 m²

Źródło: jak w tab. 4.

Jak wynika z tabeli 5, biorąc pod uwagę posiadany areal, wśród miejscowości rysuje się wyraźny podział dychotomiczny. Ujęte w pozycjach 1-5 mieszczą się, w przedziale 300-600 mórg, pozostałe w przedziale 70-150 mórg. Ponad jedną piątą wolumenu składkowego wносиła największa wieś Kołacin, najmniej pieniędzy wpływało z Kotulina. Z kolumny szóstej wynika, że przeciętne wielkości gospodarstw były do siebie (za wyjątkiem Kotulina) zbliżone i oscylowały wokół przeciętnej dla całej zbiorowości. W zaokrągleniu można przyjąć, że przeciętne gospodarstwo w gminie Mroga Dolna, należące do Towarzystwa Szkoły w Kołacinku posiadało areal 15-morgowy. Najmniejsze gospodarstwa, za to równe były w Kotulinie, największe w Zacywilkach. Najbardziej zbliżone do typowego przeciętnego były areale gospodarzy z Jasienia i Kraszewka. Z tabel 3-5 wynika, że w badanym okresie znacznie wzrosło obciążenie podatkiem szkolnym dziedziców. W 1818 r. 13 dziedziców (w tym posesorzy) opłacało tylko 78 złp z ogólnej kwoty podatku 1343 złp, czyli 5,81%, zatem nieco ponad jedną siedemnastą. W latach 1891-1893 dziedzice płacili już 176,52 rb. z łącznej kwoty podatku wynoszącej 278,44 rb., czyli 63,40%, zatem blisko dwie trzecie. Pewnie tak włościanie, jak dziedzice, a tym bardziej rząd zdawali sobie sprawę z tej wymowy liczb.

Na podstawie Spisu miejsc zasiedlonych w guberni piotrkowskiej sporządzonego w latach 1899-1900 a zatem przedstawiającego stan faktyczny – jak przyjmuję – z co najmniej 1898 r. można dokonać próby przedstawienie zabudowy, stosunków demograficznych i struktury agrarnej miejsc zasiedlonych na terenie badanej gminy Mroga Dolna. W normalnej praktyce badawczej stosuje się zazwyczaj bardzo syntetyczne odniesienia. Można to stwierdzić na przykładzie występującej w tabeli miejscowości Rogów. W opracowaniach podaje się zazwyczaj jedną liczbę budynków odnoszącą się do całej miejscowości Rogów jako takiej. Tymczasem, jak widzimy, w tabeli występują aż cztery desygnaty tej nazwy: folwark, wieś, stacja kolejowa i budka strażnicza. Często zdarzają się w przywołanym Spisie takie układy jak: wieś, kolonia, folwark, osada młyńska, lub karczemna. Dzięki zatem spisowi miejsc zasiedlonych oraz opartej na nim tej i kolejnych tabelach możliwe będzie bardzo dokładne ujęcie analizowanych problemów.

Tabela 6 informuje o liczbie budynków mieszkalnych i gospodarczych ubezpieczonych i nie ubezpieczonych we wszystkich zasiedlonych miejscach na terenie badanej gminy z wyjątkiem Jasienia i Kuźnicy Przecławskiej, które z niewiadomych powodów w Spisie powoływany nie zostały zamieszczone, a o których wspominam wyżej w zarysie historycznym poszczególnych miejscowości.

Tabela 6

Budynki w gminie Mroga Dolna w 1898 r.

Lp	Miejscowość		Liczba budynków							Udział %
			mieszkalnych			gospodarczych			łączna	
	nazwa	ro- dzaj ^a	ubezp.	nieubez.	razem:	ubezp.	nieubez.	razem:		
1	Bielanki	w	18	-	18	24	4	28	46	3,55
2	Halinów	lo	2		2	5	-	5	7	*
3	Henrykowskie Pieńki	k	8		8	9	2	11	19	3,55
4	Henryków	w	11	3	14	12	1	13	27	
5	Józefów	w	31	-	31	62	4	66	97	7,48
6	Kobylin	f	5		5	9	-	9	14	2,70
7	Kobylin	w	10		10	10	1	11	21	
8	Kołacin	w	36	1	37	87	4	91	128	9,87
9	Kołacinek	w	36	1	37	73	2	75	112	8,63
10	Kotulin	f	2	-	2	6	-	6	8	2,08
11	Kotulin	w	6		6	13		13	19	
12	Koziołki	f	4		4	11		11	15	3,39
13	Koziołki	w	10	1	11	15	3	18	29	
14	Marianów Kołacki	w	17	3	20	14	3	17	37	2,85
15	Marianów Rogowski	w	31	-	31	42	3	45	76	5,86
16	Michałów	f	1	1	1	2	-	2	3	1,70
17	Michałów	w	7		8	10	1	11	19	
18	Mroga Dolna	f	8		8	14	-	14	22	4,39
19	Mroga Dolna	w	16	4	16	17	2	19	35	
20	Mroga Górna	w	13		17	25	4	29	46	3,55
21	Olsza	k	12	-	12	26	2	28	40	6,17
22	Olsza	f	3		3	6	-	6	9	
23	Olsza	w	13		13	17	1	18	31	
24	Praga	mo	1	2	1	2	-	2	3	*
25	Przeclaw	w	44		46	83	5	88	134	10,33
26	Rogów	f	13	-	13	27	-	27	40	10,02
27	Rogów	w	22		22	38	2	40	62	
28	Rogów	sk	8		8	18	-	18	26	
29	Rogów	bs	1		1	1		1	2	
30	Rozworzyn	f	3		3	8	2	8	11	3,93
31	Rozworzyn	w	14		14	24		26	40	
32	Stefanów	w	17	2	19	31	3	34	53	4,09
33	Syberia	w	19	3	22	30	7	37	59	4,55
34	Żabieniec	w	3	-	3	4	-	4	7	*
Ogółem:			445	21	466	775	56	831	1297	100,00
%			95,49	4,51	100,00	93,26	6,74	100,00		
			35,93			64,07			100,00	

a – znaczenia skrótów zastosowanych w tej kolumnie są następujące:

bs – budka strażnicza Kolei Warszawsko-

Wiedeńskiej

f – folwark

k – kolonia

lo – leśna osada

mo – młyńska osada

sk – stacja kolejowa Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej

w – wieś

* wszędzie poniżej 1% a w sumie 1,31%

Źródło: *Алфавитный список населенных мест петроковской губернии составленный в 1899-1900 годах, Петроков 1900, passim.*

Jak wynika z powyższej tabeli najbardziej zabudowanymi siedliskami były wieś Przecław, gdzie znajdowała się nieco ponad jedna dziesiąta łącznej liczby budynków w gminie, następnie wieś Kołacin gdzie było około jednej dziesiątej liczby budynków ogółem i wieś Kołacinek ze wskaźnikiem sięgającym blisko 9%. Przypomnijmy, że w Przecławiu i Kałacinku mieściły się szkoły elementarne. We wszystkich czterech miejscach zasiedlonych Rogowa wskaźnik udziału w ogólnej liczbie budynków w gminie nieznacznie przekraczał jedną dziesiątą. Najmniej budynków spośród wsi posiadał Żabieniec, zaledwie 0,54%, tyle samo co osada leśna Halinów, natomiast bezwzględnie najmniej budynków ze wszystkich w ogóle miejsc zasiedlonych na terenie gminy Mroga Dolna w 1898 r. miała osada młyńska Praga (zaledwie 0,23%). Generalnie nieco ponad jedna trzecia budynków w gminie wtedy, to budynki mieszkalne, a nieco mniej niż dwie trzecie budynki gospodarcze. Wskaźnik ubezpieczenia zarówno jednych jak drugich był stosunkowo wysoki i oscylował w granicach około 95%.

Jeśli tabela 6 przedstawia analityczny obraz rozmieszczenia budynków mieszkalnych i gospodarczych, ubezpieczonych i nie ubezpieczonych na terenie gminy Mroga Dolna w 1898 r., to kolejna tabela 7 ujmuje to zagadnienie w sposób syntetyczny. Wynika z niej, że najwięcej budynków, bo ponad cztery piąte znajdowało się we wsiach, niecała jedna dziesiąta w folwarkach, niecała jedna dwudziesta w koloniach, najmniej natomiast w takich miejscach zasiedlonych jak strażnicza budka kolejowa Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej i osada młyńska.

Tabela 7

Budynki w poszczególnych kategoriach siedlisk w gminie Mroga Dolna w 1898 r.

W 1938 r.										
Lp	Rodzaje siedlisk		Liczba budynków							Udział %
			mieszkalnych			gospodarczych			łącznie:	
	nazwa	liczba	ubezp.	nieubez.	razem:	ubezp.	nieubez.	razem:		
1	wsie	20	374	21	395	631	52	683	1078	83,11
2	folwarki	8	39	-	39	83	-	83	122	9,41
3	kolonie	2	20		20	35	4	39	59	4,55
4	stacja kolejowa Kolei W.W.	1	8		8	18	-	18	26	2,00
5	leśna osada	1	2		2	5		5	7	0,93
6	młyńska osada	1	1		1	2		2	3	
7	budka strażnicza Kolei W.W.	1	1		1	1		1	2	
Ogółem:		34	445	21	466	775	56	831	1297	100,00
%			34.31	1.62		59.75	4.32		100.00	

Źródło: jak w tab. 6, passim.

Analizę zabudowy gminy Mroga Dolna pod koniec XIX w. zamyka tabela 8. Uwzględniono w niej wartość naniesień budowlanych w gminie według sum ubezpieczenia od ognia i innych zdarzeń losowych.

Tabela 8

Liczba i przeciętna wartość ubezpieczeniowa budynków w gminie Mroga Dolna w 1898 r.

Lp	Budynki ubezpieczone							Łączna wysokość ubezpieczenia rb.	Udział %
	w siedli- skach:	mieszkalne			gospodarcze				
		licz- ba	suma ubezp. rb.	przeciętna wysokość ubezp. budyńku rb.	licz- ba	suma ubep. rb.	przeciętna wysokość ubezp. budynku rb.		
1	wsie	374	75 400	201,60	631	66 970	106,13	142 370	65,24
2	folwarki	39	16 920	433,85	83	29 370	353,86	46 290	21,21
3	kolonie	20	5150	257,50	35	4060	116,00	9210	4,22
4	stacja kolejowa Kolei W.W.	8	5790	723,75	18	3840	213,33	9630	4,41
5	leśna osada	2	1080	540,00	5	3640	728,00	4720	2,16
6	młyńska osada	1	140	140,00	2	4860	2430,00	5000	2,29
7	budka strażnicza Kolei W.W.	1	800	800,00	1	200	200,00	1000	*
Ogółem:		445	105 280	236,58	775	112 940	145,73	218 220	100,00

* poniżej 1%

Źródło: jak w tab. 6, passim.

Z tabeli 8 wynika, że przeciętna wartość budynków mieszkalnych wiejskich, których na terenie gminy było najwięcej była ponad dwukrotnie niższa od podobnych dworskich, niższa także niż budynków w koloniach. Najwyższą przeciętną wartość w gminie miały budynki stacji kolejowej Rogów, ale tu na wysokość ubezpieczenia wpływały elementy infrastruktury technicznej i wyposażenia. Podobne elementy miały wpływ na wysokość ubezpieczenia budki strażniczej. Jeśli chodzi o budynki gospodarcze, to można stwierdzić, że we wsiach i koloniach ich wartość przeciętna była zbliżona, w obu przypadkach były to budynki 3,5-krotnie mniej warte od podobnych dworskich w folwarkach. Najwyższa cena budynków gospodarczych w osadzie młyńskiej (zatem samego młyńna) nie może dziwić, jeśli brać pod uwagę wyposażenie techniczne obiektu. W tabeli zwraca uwagę stosunkowo wysoka wartość budynków zarówno miesz-

kalnych jak gospodarczych w osadzie leśnej Halinów. Może była to już dacza w nowym stylu, a może na fakt wysokiej wartości wpływało położenie wewnątrz lasu, które w wypadku pożaru stwarzało większe zagrożenie. Ogólnie rzecz biorąc wartość ubezpieczeniowa przeciętnego budynku mieszkalnego w gminie Mroga Dolna pod koniec XIX w. była o 62,34% wyższa niż wartość budynku gospodarczego. Najbardziej do wskaźników przeciętnych ogółem tak budynków mieszkalnych, jak gospodarczych, zbliżone były przeciętne wartości odpowiadających budynków w koloniach.

Pozostała do omówienia kwestia struktury demograficznej gminy Mroga Dolna pod koniec XIX w. zagadnie nie to ilustruje tabela 9.

Jak wynika z tabeli 9 ludność stała stanowiła w gminie zdecydowaną większość mieszkańców (prawie 93%). W grupie tej mężczyzn było więcej niż kobiet o 16,54%. Nieco ponad jedna piąta ludności ogółem gminy zamieszkiwała w samej tylko wsi Kołacin i w trzech siedliskach Rogowa (8,39%). Najmniejsze zasiedlenie odnotowano w osadzie leśnej Halinów. W grupie ludności niestałej to kobiet było więcej niż mężczyzn o 16,09%. Około jedna siódma tej ludności zamieszkiwała również we wsi Kołacin. Najmniej ludności niestałej zamieszkiwało wsie Michałów i Żabieniec. Wieś Kołacin była w owym okresie najludniejsza w gminie, bo mieszkała tu łącznie blisko jedna piąta ludności, następnie w kompleksie rogowskim około jedna jedenasta. Najmniej mieszkańców miały folwark Rogów i osada leśna Halinów. Łącznie w gminie było 46,73% kobiet i 53,27% mężczyzn, zatem liczba mężczyzn była większa od liczby kobiet o 13,97%, zatem o nieco ponad jedną siódmą.

Podjętą w niniejszym opracowaniu analizę zamyka tabela 10. Przedstawia ona problem struktury agrarnej w gminie Mroga Dolna pod koniec XIX w. Jak wynika z tej tabeli nieużytki stanowiły bardzo niewielką część areálu gminy ogółem (niecałe 4%) przy zastrzeżeniu, że areálu stacji kolejowej Rogów w przekazie źródłowym nie podano. Najwięcej ziemi, nawet przy wzięciu pod uwagę powyższego zastrzeżenia było w kompleksie rogowskim, nieco ponad jedna siódma ogólnej ilości w gminie, następnie we wsiach Kołacin i Kołacinek. Te trzy miejscowości wybijają się zdecydowanie ponad pozostałe siedliska położone na terenie gminy, jeśli brać pod uwagę wielkość posiadanego areálu. Najmniej, (co jest zaskakujące) powierzchni arealów wykazano w Spisie miejsc zasiedlonych guberni piotrkowskiej dla folwarku Rogów i wsi Żabieniec. Może są to pomyłki w druku, których nie sposób zweryfikować z powodu braku erraty.

Tabela 9

Ludność w gminie Mroga Dolna w 1898 r.

Lp	Miejscowość		Ludność							Udział %
			stała			niestała			łącznie	
	nazwa	rodzaj ^a	m	k	razem:	m	k	razem:		
1	Bielanki	w	79	85	164	3	4	7	171	2,53
2	Halinów	lo	1	2	3	2	4	6	9	*
3	Henrykowskie Pieńki	k	30	35	65	2	2	4	69	2,94
4	Henryków	w	61	64	125	2	3	5	130	
5	Józefów	w	227	231	458	15	19	34	492	7,27
6	Kobylin	f	57	63	120	11	13	24	144	3,77
7	Kobylin	w	47	58	105	2	4	6	111	
8	Kołacin	w	905	364	1269	34	41	75	1344	19,86
9	Kołacinek	w	221	233	454	27	30	57	511	7,55
10	Kotulin	f	29	26	55	4	5	9	64	1,99
11	Kotulin	w	37	28	65	3	3	6	71	
12	Koziołki	f	19	18	37	4	5	9	46	3,46
13	Koziołki	w	87	96	183	3	2	5	188	
14	Marianów Kołacki	w	76	76	152	3	2	5	157	2,32
15	Marianów Rogow- ski	w	179	191	370	5	7	12	382	5,64
16	Michałów	f	10	12	22	2	1	3	25	1,57
17	Michałów	w	37	42	79	1	1	2	81	
18	Mroga Dolna	f	40	46	86	10	13	23	109	5,85
19	Mroga Dolna	w	134	144	278	4	5	9	287	
20	Mroga Górna	w	99	93	192	11	13	24	216	3,19
21	Olsza	k	22	19	41	1	2	3	44	3,91
22	Olsza	f	38	34	72	4	3	7	79	
23	Olsza	w	65	73	138	2	2	4	142	*
24	Praga	mo	13	11	24	4	3	7	31	
25	Przeclaw	w	234	226	460	9	12	21	481	7,11
26	Rogów	f	-			1	2	3	3	9,16
27	Rogów	w	119	120	239	14	17	31	270	
28	Rogów	sk	29	30	59	27	20	47	106	3,00
29	Rogów	bs	117	111	228	5	8	13	241	
30	Rozworyn	f	36	36	72	3	4	7	79	3,55
31	Rozworyn	w	51	68	119	2	3	5	124	
32	Stefanów	w	117	113	230	4	6	10	240	3,96
33	Syberia	w	132	124	256	5	7	12	268	*
34	Żabieniec	w	27	24	51	1	1	2	53	

Ogółem:	3375	2896	6271	230	267	497	6768	100,00
%	53,82	46,18	100,00	46,28	53,72	100,00		
		92,66			7,34		100,00	

a – znaczenia skrótów zastosowanych w tej kolumnie są następujące:

bs – budka strażnicza Kolei Warszawsko-

Wiedeńskiej

f – folwark

k – kolonia

lo – leśna osada

* wszędzie poniżej 1% a w sumie 1,37%

Źródło: jak w tab. 6, passim.

mo – młyńska osada

sk – stacja kolejowa Kolei Warszawsko-

Wiedeńskiej

w – wieś

Tabela 10

Areal w gminie Mroga Dolna w 1898 r.

Lp	Miejscowość		Areal			Udział %
			użytki	nieużytki	razem:	
	nazwa	rodzaj ^a	morgi			
1	Bielanki	w	390	30	420	3,53
2	Halinów	lo	15	-	15	*
3	Henrykowskie Pieńki	k	165		165	2,46
4	Henryków	w	126	2	128	4,92
5	Józefów	w	572	13	585	
6	Kobylin	f	576	61	637	
7	Kobylin	w	110	2	112	6,30
8	Kołacin	w	1528	68	1596	13,42
9	Kołacinek	w	1225	32	1257	10,57
10	Kotulin	f	585	52	637	6,03
11	Kotulin	w	78	2	80	4,13
12	Koziołki	f	360	9	369	
13	Koziołki	w	120	2	122	
14	Marianów Kołacki	w	255	5	260	2,18
15	Marianów Rogowski	w	164	2	166	1,39
16	Michałów	f	180	-	180	2,34
17	Michałów	w	99		99	
18	Mroga Dolna	f	343	25	368	4,74
19	Mroga Dolna	w	193	3	196	2,29
20	Mroga Górna	w	268	4	272	
21	Olsza	k	120	-	120	4,28
22	Olsza	f	215		215	
23	Olsza	w	169	5	174	
24	Praga	mo	15		15	*
25	Przeclaw	w	806	13	819	6,89
26	Rogów	f	1	-	1	14,06
27	Rogów	w	1200	88	1288	
28	Rogów	sk	.			
29	Rogów	bs	378	5	383	
30	Rozworzyn	f	350	2	352	5,25
31	Rozworzyn	w	272	1	273	
32	Stefanów	w	327	6	333	2,80
33	Syberia	w	253	3	256	2,15
34	Żabieniec	w	1	1	2	*
Ogółem:			11 459	436	11 895	100,00
%			96,33	3,67	100,00	

a – znaczenia skrótów zastosowanych w tej kolumnie są następujące:

bs – budka strażnicza Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej

f – folwark

k – kolonia

lo – leśna osada

mo – młyńska osada

sk – stacja kolejowa Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej

w – wieś

* wszędzie poniżej 1%, łącznie 0,27%

Źródło: jak w tab. 6, passim

Po dokonanej powyżej analizie, możliwe jest sformułowanie następujących wniosków:

1. Większość użytków rolnych w powiecie brzezińskim, jak również w gminie Mroga Dolna stanowiły grunty słabo urodzajne nadające się głównie pod uprawę żyta i ziemniaków.
2. Wpływ na życie społeczne i gospodarcze gminy w badanym okresie miały miejscowości ujęte w trzech zbiorach:
 - a. wchodzące w skład parafii kołacińskiej,
 - b. należące w różnym okresie do Towarzystwa Szkolnego,
 - c. położone na terenie gminy.
3. Po 1864 r. generalnie na niekorzyść zmieniła się sytuacja społeczna posiadaczy ziemskich których można było postawić przed sądem gminnym i ukarać.
4. Przekrój zawodowy mieszkańców gminy w 1819 r. był dość znaczny. Gospodarze, parobkowie i wyrobnicy wnosili blisko dwie trzecie całości składek i to na nich spoczywał wtedy w głównej mierze ciężar utrzymywania szkoły w Kołacinku.
5. W ciągu XIX w. znacznie wzrosło obciążenie podatkiem szkolnym dziedziców. W 1819 r. płacili oni nieco ponad jedną siedemnastą ogólnej sumy składek. W latach 1891-1893 już blisko dwie trzecie.
6. Ponad cztery piąte budynków na terenie gminy znajdowało się we wsiach, niecała jedna dziesiąta w folwarkach, niecała jedna dwudziesta w koloniach, reszta w pozostałych siedliskach.
7. Ludność stała tworzyła w gminie zdecydowaną większość mieszkańców, a łącznie mężczyzn było więcej od kobiet o około jedną siódmą.
8. Nieużytki stanowiły bardzo niewielką część areалу gminy ogółem Najwięcej ziemi było w kompleksie rogowskim, nieco ponad jedna siódma ogólnej ilości w gminie oraz we wsiach Kołacin i Kołacinek.

Dalsze badania pozwolą niewątpliwie na lepsze poznanie problematyki gospodarczej gminy Mroga Dolna w XIX i na początku XX w. Obecnie gmina o takiej nazwie nie istnieje. Większość zaś miejscowości omówionych w niniejszym opracowaniu znajduje się teraz (2008 r.) na terenie gminy Rogów w powiecie brzezińskim województwa łódzkiego.